

A GYERMEK MINT ISTEN KÉPMÁSA ÉS A BŰN

Gondolatok 1Móz 5,3 apropóján

Seben Glória

ORCID: 0009-0003-0443-8800

DOI: 10.56037/978-963-646-400-4.11

Evangelikus Hittudományi Egyetem
adjunktus
E-mail: gloriaseben@gmail.com

A tanulmány az ember teremtéséről szóló bibliai beszámoló és annak egyik párhuzamos igeszakasza kapcsán vázol fel egy gondolatmenetet arról, hogy miért és hogyan beszélhetünk a gyermekről mint Isten képmásáról. Ezután egy rövid teológiatörténeti vázlatban megismerteti az olvasót a gyermekkép változásaival és ennek teológiai reflexióival, különös tekintettel az eredendő bűnről szóló tanításra. Végül egy gyakorlati, különösen valláspedagógiai szempontú kitekintést tesz a mai keresztény gyermekképre.

Kulcsszavak: gyermek / gyermekkép / gyermekkortörténet / teremtéstörténet / eredendő bűn / 1Móz 1 / 1Móz 5

THE CHILD AS AN IMAGE OF GOD AND ITS RELATION TO SIN

Reflections on Genesis 5:3

The study examines why and how we can speak of the child as the image of God, based on the biblical account of the creation of human and one of its parallel passages. In a brief overview of theological history, the paper introduces the reader to changes in the concept of childhood and the associated theological reflections, particularly concerning the doctrine of original sin. Finally, it offers a practical perspective on the contemporary Christian view of the child, especially from the standpoint of religious education.

Keywords: child / childhood / creation story / original sin / Gen 1 / Gen 5

Jelen tanulmányommal elsősorban hitoktatóknak, illetve a gyermekekkel hivatásszerűen foglalkozó keresztény nevelőknek, szülőknek, pedagógusoknak és lelkeseknek szeretnék segítséget nyújtani. Céloom, hogy a bibliai és teológiatörténeti áttekintés nyomán jobban rálássunk saját gyermekképünkre, felfedezhessük annak esetleges ambivalenciáit, s ha szükséges, változtassunk. Szeretném megmutatni, hogy a gyermekek Isten képmásai – nem kevésbé, mint a felnőttek –, s hogy az eredendő bűnről szóló tanítás, annak evangélikus értelmezése hogyan segíthet minket anélkül, hogy megmérgezné a gyermekek iránti attitűdünket, vagy eltolna minket akár a gyermekbántalmazás, akár Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997. Deutsche Bibelgesellschaft, Stuttgart, 1997. annak igazolása felé.

Örömhír a nemzetségtáblázatban

Talán a legtöbb bibliaolvasó átugorja, átlapozza a Biblia lapjain olvasható nemzetségtáblázatokat. Tinédzser bibliaolvasóként magam is így tettem, hiszen első ránézésre nem tűnnek egyébnek, mint végtelenül hosszú névsoroknak olyan emberekről, akikről nem őrzött meg számunkra külön történeteket a Szentírás. Mégis hadd hívjam most meg olvasóimat egy izgalmas játékra: egy nemzetségtáblázatba rejtett örömhírt szeretnék megmutatni. Ez az 1Móz 5,1kk-ben olvasható genealógia, amely Ádámtól egészen Nőéig vezeti a leszármazást. Ennek a szakasznak az elején az 1Móz 1,26–27-ben található szöveg egyfajta újrafogalmazásával van dolgunk.

„Ez Ádám nemzetségének könyve. Amikor Isten megteremtette az embert, Istenhez hasonlóvá alkotta. Férfivá és nővé teremtette, megáldotta, és embernek nevezte őket teremtésük napján. Ádám százharminc éves volt, amikor fiút nemzett, magához hasonlót, a maga képmására, és elnevezte Sétnek.” (1Móz 5,1–3; kiemelések tőlem – S. G.)

A párhuzamos igeszakaszokban két kulcsszó: a képmás és a hasonlóság váltják egymást. Azonban míg 1Móz 1,26-ban a képmás szerepel az első helyen, 1Móz 5,3 megfordítja a sorrendet, és az ember által nemzett embernél már a hasonlóság szerepel elől.¹ Irenaeus egyházatya teológiai jelentőséget tulajdonít a két szó közötti különbségtételnek. Szerinte a bűneset következtében az emberben az is-

¹ 1Móz 5,3: *b'dmútó, k'calmó*; 1Móz 1,26-ban: *b'calménú, k'idmúténú*; 1,27-ben: *b'calmó, B'celem elohim*. A Septuaginta görög fordításában: *eikón theou*; *homoiószisz*; 5,3-ban *idea* és *eikón*; a Vulgata latin fordításában: *imago et similitudo*; 5,3-ban ugyanez megfordítva.

teni képmás nem sérült, a hasonlatosság viszont elveszett, tudniillik az örök élet, amelyet az Isten Lelke közvetíthetne az ember számára.² Irenaeus teológiájának középpontja a megtestesülés, ezért az eredeti teremtetett állapotot és az eszkatológiai beteljesedést (ti. a testi feltámadást az örök életre) egyaránt Jézus Krisztus inkarnációja felől értelmezi. Megkülönbözteti Isten képmását (Krisztus) az Isten képmására teremtetett embertől (Ádám), ez utóbbi az előbbire, az eredeti képmásra nézve teremtetett. Állapota az Éden kertjében a fejlődésre, tökéletesedésre képes gyermekéhez volt hasonló. Célját azonban, hogy Teremtőjéhez hasonuljon, szem elől tévesztette.³

E két párhuzamos szakasznak az értelmezésekor Terrence Fretheim az isteni képmás egyik lényeges vonásának a teremtésben való részvétel lehetőségét és a kreativitást tartja, amely alapján egyértelműen a gyermekekre is kiterjesztendő az Isten képmása cím. Az isteni képmásból következő emberi méltóság és életminőség nem olyasmi, amire a felnövekedésünk során szert teszünk, hanem olyan adottság, amellyel minden gyermek születésétől fogva rendelkezik. A másik lényeges vonása a képmás mivoltának a kapcsolatiság, amely szoros összefüggésben van a teremtés rítusával. Isten egy belső párbeszédben (többes szám első személyben) szólítja föl önmagát az ember teremtésére 1,26-ban, ezzel is hangsúlyozva a kapcsolatiságot.⁴

Míg a képmásjellegben Irenaeus a szabadságot, Augustinus az értelmet hangsúlyozza, Fretheim a teremtésben való részvétel lehetőségére és a kapcsolatra való nyitottságra fókuszál.

A fekete szemüveg: az eredendő bűn

A nyugati keresztény hagyományban ugyanakkor erőteljes az a teológiatörténeti vonal, amely az ember istenképűségében is komoly torzulást tételez fel. Tertullianus, az első latinul is író egyházatya ennek az egyik előfutára. Neki köszönhetjük az eredeti bűn (vitium originis) kifejezést is. Az eredendő bűn fogalmának legalaposabb

² Irenaeus valójában nem teljesen következetes ebben a megkülönböztetésben. Néhol csak szinonimaként használja ezt a kettőt. Másutt a képmás az ember testi mivoltát jelenti nála, amelyben az új Ádám, Krisztus volt a teremtés mintája, hiszen Irenaeusnál már a teremtés is a megtestesülés fényében történik. Ezzel igazolja, hogy a testi mivolt önmagában nem lehet a bűn forrása, ahogyan a gnosztikusok állították. A hasonlóság ezzel szemben az ember testi-lelki-szellemi valója a Szentlélekkel egyesült állapotában. A Lélek viszont elveszithető. KIRÁLY 2019.

³ Irenaeus testtel és bűnnel kapcsolatos teológiáját összefoglalja HEIDL 2017, 129–140. o.

⁴ FRETHEIM 2015, 207–208. o.

kifejtője azonban Augustinus, aki a Pelagiusszal folytatott vita során kristályosította ki ezt az elképzelést. Eszerint a bűn nem egyszerűen ősszüleink példájának utánzása révén lesz a sajátunk – ahogyan Pelagius leírta a folyamatot –, hanem egyfajta velünk született, megörökölt állapotként mintegy kiindulópontja az egyéni vétkek elkövetésének. Augustinus szerint csak az édenkerti állapotban volt az embernek teljes szabadsága arra, hogy a jót (Isten akaratát) válassza, egyaránt képes volt vétkezni és nem vétkezni (*posse peccare et posse non peccare*), a bűneset után azonban már minden ember úgy születik, hogy nem képes nem vétkezni (*non posse non peccare*). A kegyelem alatt élő ember még mindig képes arra, hogy vétkezzen (*posse peccare*), és csak akkor szabadulunk meg végleg a bűntől (vagyis leszünk képesek arra, hogy ne vétkezzünk), ha eljutunk Isten békességébe, azaz meghalunk (*non posse peccare*).⁵

Fontos azonban, hogy természetesen Augustinus sem tekinti a gyermekeket erkölcsi értelemben véve bűnösnek. Inkább azt hangsúlyozza, hogy a gyermekeket, még az újszülötteket sem tekinthetjük ártatlannak, hiszen a bűnre való hajlam már bennük van, s amint akaratuk megerősödik, vétkezni fognak. A gyermekkeresztség szükségességét is ebből vezeti le.⁶

Matthew Fox ugyanakkor amellet érvel, hogy az eredendő bűnről szóló tanítás és az ehhez kapcsolódó bukás/megváltás modell egyoldalúan uralkodóvá vált a nyugati hagyományban, elhomályosítva az eredendő áldás jelenségét. Szerinte az áteredő bűn fogalma nem biblikus eredetű, sőt idegen az ószövetségi hagyománytól, amit az is bizonyít, hogy sem a zsidó írásmagyarázat, sem a keleti kereszténység (ortodoxia) nem fogadja el.⁷ A bűnös hajlam teológiai túlértékelése Fox szerint túlzott bűntudattal terhelt, introspektív irányultságú spiritualitást szül, amelyet ő csak *egologikusnak* nevez, szemben az *ökologikus* szemlélettel, amely a teljes emberiség és a teljes teremtés megbékélésére koncentrál. Könyvében az általa teremtés-

⁵ A pelagiánus vita mai pszichológiai tudományos párhuzamot vonva felfogható egyfajta *nature or nurture* vitának is. Ez a kifejezés arra utal, hogy vajon egy adott pszichés jelenség (esetünkben a bűn) oka a természeti, velünk született adottságokban (ma úgy mondanánk, genetikánkban) rejlik, vagy pedig a környezeti tényezők (nevelés, minták és példák átvétele) következményének tekinthetjük. Pelagius és követői a manicheusokkal szemben igyekeztek védelmezni az Isten által teremtett ember eredendő jó voltát, ennek folyománya lett az exemplarista megközelítés, amelyet alkalmaztak. A vita részletes leírását lásd STORZ 2001, 78–102. o.

⁶ A „nem ártatlan” kifejezés Augustinus sajátja a csecsemőkori állapot leírására. Lásd *uo*.

⁷ „Az orthodoxia azt tanítja, hogy az emberiség örökölte ugyan Ádám megromlott természetét és halandóságát, de személyes bűnét nem. Az ember csak akkor válik bűnössé, ha saját szabad elhatározásából követi Ádámot az engedetlenségben. [...] A romlott embernek is megmaradt a szabad akarat, és jó tettekre is képes. Az ember és Isten közötti szakadékat azonban csak emberi erőfeszítéssel nem lehet áthidalni.” BERKI 1975, 240–241. o.

központúnak nevezett hagyomány családfájának megrajzolására is kísérletet tesz, szembeállítva azt a bukás-megváltás hagyományának vonalával, és úgy véli, a kettő között választanunk kell.⁸

Mihez kezdünk mégis az eredendő bűn tanításával, amely szerepel evangélikus hitvallásainkban? Hogyan befolyásolja ez a tanítás a gyermekekről alkotott képünket, és hogyan mozdulhatunk el egy adaptívabb gyermekkép felé?

Az eredendő bűn fogalma nem szerepel az egyetemes hitvallásokban. Az evangélikus hitvallások közül az *Ágostai hitvallás* nagyon röviden tér ki rá: „...Ádám bűnbeesése után *a származás természetes rendjében* minden ember bűnnel születik, vagyis *istenfélelem és Istenbe vetett bizodalom nélkül és bűnös kívánsággal*, [...] ez az eredeti *betegség* vagy romlás valóban bűn, amely *kárhozzat*, és most is *örök halált* hoz azoknak, akik nem *születnek újjá a keresztség és a Szentlélek által*.”⁹

Mit mond ez a rövid passzus erről a témáról? Először is azt, hogy a bűn nem egy olyan jelleg vagy állapot, amelyre az ember élete vagy növekedése során szert tesz. Nem arról van szó, hogy az Istennel tökéletes harmóniában lévő ártatlanság állapotában születünk, majd később valami elromlik bennünk. Amikor az emberiségbe beleszületünk, olyan állapotba érkezünk, amely egzisztenciálisan Istentől elidegenedett, eltávolodott állapot.¹⁰ Az *Ágostai hitvallás* úgy fogalmaz, hogy ennek az állapotnak két fő jellemzője az istenfélelemnek és az Istenbe vetett bizalomnak a hiánya. Tehát éppen az hiányzik belőlünk, amire az első parancsolat betartásához leginkább szükségünk volna.¹¹ Mivel ily módon nem tudjuk betölteni az első parancsolatot, nem tudunk Istenben bízni, őt félni és szeretni minden másnál jobban, ezért a többi parancsolat teljesítésében is bukásra vagyunk ítélve, bármennyire is törekednénk betartani.¹² A „bűnös kívánság” itt nem a testiséget jelenti, hanem azt, hogy ebből az egzisztenciális állapotból kifolyólag minden vágyunk, törekvésünk, célunk nem Isten akaratának teljesítésére, a vele való összhangra irányul, hanem azzal ellentétes. Fontos, hogy az *Ágostai hitvallás* nem beszél totális romlottságról vagy arról, hogy az eredendő bűn erkölcsi kategória lenne. Inkább a betegség képét használja, amely a gyógyíthatóság re-

⁸ FOX 1983, 42–56., 307–319. o.

⁹ *Ágostai hitvallás* II. KK 2: 20–22. o. Kiemelések tőlem – S. G.

¹⁰ Az elidegenedés Paul Tillich bűnértelmezésének központi fogalma. Szerinte az eredendő bűnről szóló tanítást is újra kell fogalmazni, annak „erkölcsi és tragikus elemeinek” egyensúlyára törekedve. TILlich 2002, 268. o.

¹¹ Luther értelmzésében (*Kis káté*) az első parancsolat jelentése: „Mindennél jobban kell Istent félnünk, szeretnünk és benne bízunk.” KK 4: 123. o.

¹² Luther a *Nagy káté*-ban az első parancsolat magyarázatánál utal arra, hogy ezen a parancsolaton fordul meg az egész Tízparancsolat megtartása. Uo. 184. o.

ményével kecsegtet. A keresztség és Szentlélek általi újjászületés az ellenszere ennek a betegségnek.

A *Schmalkaldeni cikkek*ben Luther az eredendő bűnt főbűnnek nevezi, és a doktrína bibliai *locus classicus*ához, Róm 5,15kk-hoz nyúl vissza, ahol Pál apostol a régi Ádám és Krisztus, azaz az új Ádám szembeállításáról beszél. Luther szerint itt szintén egy állapotról van szó, az ördög és halál hatalmának való alávetettségről. A főbűnről mint valamiféle fáról erednek annak gyümölcsei, a konkrét vétkek és törvényszegések. Ebben a hitvallási iratban Luther már „egészen mélységes és gonosz romlottságról” beszél, amelyet a természetes értelem nem fog fel, hanem a kijelentés alapján kell hinnünk.¹³

A *Kis és Nagy káté*ban az eredendő bűnre külön nem tér ki Luther, hanem az Apostoli hitvallás második hitágazatának magyarázatában implicit módon említi az ember elveszett állapotát, de azonnal a megváltás megvilágításába helyezi: „Jézus Krisztus [...] engem, elveszett és megítélt embert megváltott: minden bűntől, a haláltól és az ördög hatalmából megszabadított és magáévá tett...”¹⁴ A keresztségről szóló magyarázatban visszatér ez a fordulat: a keresztség „eszközi a bűnök bocsánatát, megszabadít a haláltól és az ördögtől, és örök üdvösséget ad mindazoknak, akik hiszik azt, amit Isten ígéje és ígérete mond”.¹⁵ Eszerint a keresztség és a Krisztusban való hit teljesen új egzisztenciális állapotot hoz létre, amelyben Isten kegyelmét az ember hite által fogadja be.

Az *Egyességi irat*, e legkésőbbi evangélikus hitvallás az eredeti bűnnel kapcsolatban azt hangsúlyozza, hogy ragaszkodnunk kell az emberi természet teremtett volta és az eredeti bűn közti különbségtételhez, hiszen ez az Isten munkája és a Sátán munkája közti különbségtétel is. Viszont kiemeli, hogy a romlás oly mélyen érinti az emberi természetet, hogy annak jelentőségét emberi ésszel felfogni és a megkülönböztetést végrehajtani nem tudjuk. Ezt Isten fogja végrehajtani a testi halál és a feltámadás által, amikor az örök életre immáron az eredeti bűn nélkül támaszt fel minket.¹⁶ A *Solida declaratio* részben bővebben kifejti a témát, s itt szintén gyakran előkerül a betegség metaforája, különösen a leprabetegség plasztikus képe.¹⁷

Eszerint az eredendő bűn 1. örökletes, veleszületett; 2. hasonlít egy betegséghez,

¹³ Uo. 45. o.

¹⁴ Uo. 128. o.

¹⁵ Uo. 133. o.

¹⁶ *Egyességi irat* I. KK 5: 40–45. o.

¹⁷ Uo. 110. o.

amelyből nem tudunk saját erőből meggyógyulni;¹⁸ 3. tünetei a konkrét bűnök, vétkek; 4. nem azonosítható az ember teremtettség mivoltával, de attól nem is különíthető el emberi eszközökkel.

Az eredendő bűn tanának hatása a gyermekképre

A középkor gyermekképre komoly hatást gyakorolt az eredendő bűn tana, amely a magas gyermekhalandóság, a gyakori és súlyos gyermekbetegségek miatt hatott a szülők és a nevelők gyermekekhez való viszonyára. A tan eltorzult formában került be a köztudatba, így a felnőttek a gyerekek vélelmezett romlottságát pedagógiai eszközökkel igyekeztek fegyelmezni, elsődleges cél volt akaratuk megtörése. Az „eredendő bűn” képzete ezáltal szoros összefüggésbe került a testi fenytéssel, amelyet mind a szülők, mind az iskolai nevelők alkalmaztak.¹⁹ Phillippe Ariés a középkor gyermekképével kapcsolatban azt a tézist állította fel, hogy a középkorban a gyermekort nem tekintették önálló, speciális jellegzetességekkel bíró életszakasznak, a magas gyermekhalandóságra úgy reagáltak a szülők, hogy igyekeztek nem kötődni a gyermekeikhez, gyakori volt a gyermekgyilkosság, a kitevés, a dajkaságba adás.²⁰ Shulamit Shahar azonban meg-

¹⁸ Luther számára a betegségmetafora gyakran használt kép az eredendő bűnnel kapcsolatban, amely kifejezi a jelenség egzisztenciális jelentőségét: „1. A szofista teológusok aprólékos fogalommeghatározása szerint az eredendő igazságosságtól való megfosztottság vagy annak hiánya. Véleményük szerint az igazságosság csak szubjektív módon van meg az akaratban, tehát az ellenkezője: az igazságosságtól való megfosztottság is. Mivel a logika és a metafizika szerint a minőség kategóriája alá esik. 2. Az apostol szerint azonban és a Jézus Krisztusban való jámbor értelmezés szerint nemcsak a minőségtől való megfosztottság az akaratban, ráadásul nemcsak a fénytől való megfosztottság az értelemben és nem is csak az érénytől való megfosztottság az emlékezetben, hanem egyáltalán mind a test, mind a lélek és az egész belső és külső ember valamennyi képességének az igaz állapotától és erejétől való megfosztottsága. [...] Tehát éppen úgy van, ahogyan a régi szent atyák helyesen mondták: Az eredendő bűn maga a gyűanyag, a test törvénye, a tagok törvénye, az emberi természet gyengesége, zsarnok, eredendő betegség. [...] Sehol nem találtam az eredendő bűnnek olyan világos magyarázatát, mint Gerhard Groot Boldog ember című értekezésében, ahol nem úgy beszél, mint egy meggondolatlan filozófus, hanem mint egy józan teológus!” Részlet Luthernek a Római levélről tartott előadásorozatából, idézi HORVÁTH 2018, 14. o.

¹⁹ Luther személyes visszaemlékezéseiben a súlyos testi fenytést szinte nyakló nélkül alkalmazták a nevelők. Pl.: „Sok hozzá nem értő iskolamester tönkreteszi a gyerekek képességeit a folytonos csapkodással, galléron ragadással, pálcázással és pofozással, amikor is nem különkül bánt a gyerekekkel, mint a hóhér vagy börtönőr a tolvajjal. [...] Engem egyszer az iskolában egyetlen délelőtti tizenötös csaptak meg.” VIRÁG 123. o.

²⁰ Phillippe Ariés *L'enfant et la vie familiale sous l'Ancien Régime* című művének téziseit sokan vitatták. SHAHAR könyvében amellet érvel, hogy a gyermekhalandóságnak nem a kötődés vagy a gondozás hiánya volt az oka, hanem az orvosi és higiéniai, valamint a táplálkozási hiányok játszottak benne szerepet (2000, 15. o.).

győzően cáfolja ezeket a nézeteket, bizonyítva, hogy a középkorban a gyermekkép nem volt ismeretlen, bár valóban sajátos ambivalencia jellemzi. Shahaar szerint az eredendő bűn mellett a jézusi mondásokból eredő „ártatlan gyermek” ideálja is mindvégig jelen volt, és számos ponton befolyásolta a gyermekekkel való bánásmódot.²¹

Reformátorok: Luther és Kálvin

Luther és Kálvin közé bizonyos szerzők kvázi egyenlőségjelet tesznek, amikor az eredendő bűnről szóló tanítás vagy a gyermekkép szóba kerül. Azonosságok és különbségek is vannak azonban közöttük. Mindketten elutasítják az emberi szabad akarat pelagiánus és szemipelagiánus megközelítését. Bár az ember a bűneset után is képes az emberek előtt valamiféle igazságosságra (*iustitia civilis*), mindketten hangsúlyozzák, hogy az Isten előtti igazság szempontjából az emberi jó cselekedeteknek semmilyen szerepe nincs.

A gyermekkép tekintetében a kisgyermekkor (középkori latin kifejezéssel *infantia*, a születéstől hétéves korig) mindkettejük számára kiemelten pozitív időszak. Miközben Luther a cölibátus középkori életeszményével szemben a házasságot és a családi életet tekinti az igazán Istennek tetsző életformának, óriási hangsúlyt helyez a szülők gyermekeik iránti kötelességeire, első renden az Isten akaratának megfelelő nevelésre. Luther bőszen védelmezi a gyermekkeresztséget az anabaptistákkal szemben, hangsúlyozva, hogy a Szentírás sehol nem írja, hogy a gyermekek képtelenek volnának hinni. Sőt a gyerekeket a hit modelljeinek is tekinthetjük.²² Ugyanakkor a gyerekeknek nagy szükségük van a keresztségben kapott kegyelemre, ehhez tudnak majd megtérni később. Luther maga is apa volt, hat gyermekéből kettőt veszített el; a másodszülött Elisabethet kilenc hónaposan, később pedig a tizenhárom éves Magdalenát. Megrendítően nyilatkozott az átélt gyász fájdalmaról, ugyanakkor rendkívül erős bizonyossága volt abban, hogy kislányai üdvözültek.²³

Kálvin szerint még a csecsemők is képesek hirdetni Isten dicsőségét, és a kiválasztottak születésüktől kezdve örökösei Isten szövetségének és tagjai az egyháznak. A kisgyermekkort Mt 18,1–5 alapján az egyszerűség és az Isten előtti alázat korá-

²¹ Uo. 31–39. o.

²² „A gyermekek kezdőfeltételeikben, vagyis az eredendő bűn terén semmivel sem jobbak, tisztábbak, ártatlanabbak a felnőtteknél Luther szerint. Viszont tudnak valami olyat, amit a felnőttek már rég elfelejtettek, képesek valami többre a felnőtteknél: bizalomteljes, őszinte, egyszerű és valódi saját hitük van. Ráadásul ez a saját hit olyan, amely a gyermeket példaként állítja a felnőttek elé, s amely miatt a gyermeknek egészen különleges értéke van Luther számára az emberek között.” KODÁCSY-SIMON 2017, 198. o.

²³ STROHL 2001.

nak tekinti. Hétéves kortól, az ébredező értelemmel azonban érvényre jut ennek az értelemnek a megromlott, Istentől elfordult állapota is. 1Móz 8,21-re hivatkozik, amely szerint „*gonosz az ember szívének szándéka ifjúságától fogva*”. Az adolescencia korában a svájci reformátor szerint kiteljesedik az ifjú büszkesége, lázadó hajlama és a szexuális bűnökre való nyitottsága.²⁴

Teljes romlottság: protestáns ortodoxia, puritanizmus és pietizmus

A későbbi protestáns ortodoxia, azon belül is a kálvinista irány radikálisabban vallotta az ember teljes romlottságát.²⁵ A puritán hagyományban a bűnközpontúság szigorú, testi fenyítéket is magában foglaló nevelői attitűdöt eredményezett. Ennek a nevelői hozzáállásnak különösen az Amerikai Egyesült Államokban alakult ki nagy hagyománya, amelynek még a 20. és 21. században is komoly védőbástyái vannak.²⁶

A pietizmus egyik legfontosabb alakja, August Hermann Francke gyermekképére sajátos kettősség jellemző. Egyrészt javára írhatjuk a szegény néprétegek, az elesettek felemelését és a lányok nevelése iránti elköteleződését. A fegyelmezésben elvetette a kényszert és a kemény bánásmódot (például nem szabad a gyermekeket sötétbe zárni, megütni a lábukon, arcukon vagy a fejükön, és nem serkenhet ki a vérük a testi fenyíték következtében), és hangsúlyozta, hogy a gyermek egyéni szükségleteire és képességeire kell figyelni, Istentől kapott személyes ajándékai kibontakoztatásában kell őt segíteni. Az anyanyelvi oktatás és műveltség mellett a klasszikus stúdiumok is megjelentek, valamint számos korszerű praktikus ismeret, de a jellemfejlődésre is nagy hangsúlyt helyezett. Ugyanakkor kritikusai szerint pedagógiája mérgező elemeket is tartalmazott. Továbbra is a gyermek akaratának megtörésére törekedett a szigorú napirend és az állandó felügyelet segítségével. A személyes megtérés hangsúlyozásában odáig ment, hogy a tanulók egymást is figyelve adtak számot arról, kivel történt ez meg, kivel nem, így a lelkiismereti szabadság állandó nyomásnak volt kitéve. Az inspektorok még a magánlevelezést is elolvasták, hogy óvják a növendéke-

²⁴ PITKIN 2001.

²⁵ A dordrechti zsinat által elfogadott öt kánonból az első fogalmazza meg ezt a radikális állítást: a bűneset nyomán az ember állapota a teljes romlottság (angol kifejezéssel *total depravity*) állapotában van. Ez a kifejezés arra vonatkozik, hogy az embernek nemcsak egy része, hanem teljes egzisztenciája elfordult Istentől, de azt továbbra sem jelenti, hogy az emberek ne lennének képesek a társadalmi együttélésben valamiféle jóra egymás iránt. E polgári jó cselekedeteknek vagy erényeknek azonban Isten előtt semmilyen érdemszerű ereje nincsen.

²⁶ Lásd BUNGE 2001b.

ket a káros hatásoktól. A hallei intézménykomplexumban Francke utódai még nála is nagyobb hangsúlyt helyeztek a bűnbánat komolyságára, rigid és durva környezetben tartva a gyerekeket, és antiintellektuális beállítódásuk is szembetűnőbb volt.

A rózsaszín szemüveg: felvilágosodás, romantika, 20. század

Az eredendő bűn tagadása és az ember alapvetően jónak született természete kapcsán néhány filozófus radikális nézeteket vallott. John Locke az angol empirizmust kívánta ötvözni a puritán embereszménnyel. Fontos elv nála a pedagógiai optimizmus: a nevelést szinte mindenhatónak tekintette, amikor felelevenítette az ókori görögökre és a humanistákra jellemző *tabula rasa* elméletet. E felfogás szerint a gyermek elméjére-lelkére, mint egy üres lapra, a nevelés során írhatunk tetszés szerinti tartalmakat. A testi fenyítéssel kapcsolatos álláspontja ambivalens. Könyvében egy helyen kifejezetten lealacsonyítónak tartja a verést, másutt megengedhetőnek, de csak végső esetben, ha a szóbeli dorgálás már nem használ, és egy harmadik helyen bizonyos esetekre nézve kifejezetten ajánlja.²⁷

A gyermekkor emancipálódásának folyamatára az egyik legkomolyabb hatást Jean-Jacques Rousseau francia filozófus gyakorolta. *Emil, vagy a nevelésről* című regényében fejti ki nagyszabású elméletét, amelyet a gyakorlatban sosem próbált ki. Emil a természetes gyermeki ártatlanság megtestesítője, akinek lelkét nevelője gondosan védi a társadalom romboló hatásaitól egy vidéki kastély izolált környezetében. Ebben a mesterségesen természetközeli közegben Emil viszonylag szabadon szerezhet tapasztalatokat az őt körülvevő világról. Egyes neveléstörténeti szakemberek a modern gondolatcsírák mellett Rousseau „fekete pedagógiai” arcát is felfedezik és bírálják. Szerintük a regényben ábrázolt nevelési helyzetek valójában a nevelő által kitervelt csapdák, amelyek csak mímelik az életszerűséget. A filozófus arra bátorít, hogy a testi fenyítés helyett éljünk a „természetes büntetés” eszközeivel, azaz engedjük, hogy a gyermek fejére hulljanak tettének következményei (például ha betöri a szobája ablakát, engedjük, hogy a hideg, szélfúttá szobában aludjon). Rousseau a szexuális nevelés tekintetében kifejezetten tabusító, az ösztönöket elnyomó, teljes önmegtartóztatást követelő és ennek betartását gondosan ellenőrző attitűdöt javasol.

Katharina Rutschky 1988-as könyvében²⁸ a filantropista és a felvilágosult pedagógiai szerzők nagy részét egy alternatív nézőpontból mutatja be. Eszerint az önmagát mérészen „felvilágosodásként” aposztrofáló mozgalom, amely a középkort egyoldalúan

²⁷ PUKÁNSZKY 2011, 93–95. o.

²⁸ Rutschky álláspontját PUKÁNSZKY 2011, 160–163. o. alapján foglalom össze.

„sötét” jelzővel ruházta föl, a gyermekekkel való bánásmód tekintetében mégis meglepően „feketének” bizonyul. A szerző úgy véli, ezek a nevelési szaktekintélyek a gyermek kiszolgáltatott helyzetével továbbra is visszaélnék, a nevelést mindenáron észszerűsíteni akarják a gyermek rovására. Az általa bírált írók többsége a nevelés teremtményébe vetett vakhit által vezérelve úgy tekint a gyermekre, mint aki nem önmagában véve értékes, hanem egyedül a nevelés révén válhat azzá. Nem a gyerek egyéniségének kibontakoztatása, hanem továbbra is annak megtörése, a totális kontroll megvalósítása a cél. Az eszközök közül pedig nemcsak hogy nem tűnt el a súlyos testi fenyegetés, hanem párosult különböző lelki módszerekkel is (például megszegényítés, rossz érdemjegyek adása).

A romantika gyermekképe a 19. században, sőt a 20. század nagy részében is érezteti hatását. Szélsőséges megfogalmazásban akár az „isteni gyermek”, avagy a „megváltó gyermek” mítoszáról is beszélhetünk. Ezek az elképzelések a gyermek eredendő ártatlansága mellett még azt is megfogalmazzák, hogy éppen a gyermek és a gyermeki lehet az, ami a vesztébe rohanó, hanyatló felnőtt világot megmentheti, innovatív és kreatív energiája révén átformálhatja.²⁹

Schleiermacher – „Térjete meg, és legyetek olyanok, mint a gyermekek” (Mt 18,3 nyomán)

Schleiermacher már a kibontakozó polgári család és a romantika gyermekképét képviseli. Miközben a pietista örökségből magával hozza a család mint gyülekezet eszményét, a családi áhítatok és közös bibliatanulmányozások gondolatát, egyben tovább is fejleszti azt. Schleiermacher ahelyett, hogy a gyermekek felnőtt módon történő megtérését sürgetné, visszatér Jézus szavaihoz, illetve annak egy sajátosan romantikus értelmezéséhez: a felnőtteknek kell megtérniük s olyanná lenniük, mint a gyermekeknek. Ez a gondolat szoros kapcsolatban áll Schleiermacher vallásfelfogásával, amely szerint a vallás a „feltétlen függés érzése”, tehát elsősorban nem erkölcs, s nem is az értelem dolga. Míg utóbbi kettőben a gyermekeknek komoly fejlődésen kell keresztülmenniük, s ebben rászorulnak a felnőttek nevelő támogatására, az Istenre való ráhagyatkozás tekintetében példaképei lehetnek a felnőtteknek. Ebben a megközelítésben a gyermekek vallási lények, akiknek természetes igényük van az Istennel való kapcsolatra. A liberális teológia atyja azonban – kritikusan – szerint – nagyon kevés figyelmet fordít a bűnre és a megváltásra. A vallási nevelés szerinte egyet jelent a gyermek veleszületett vallási érzékének fejlesztésével.³⁰

²⁹ PUKÁNSZKY 2018.

³⁰ DEVRIES 2001.

1. táblázat. Néhány gondolkodó alapvető nézeteinek összefoglalása a gyermekkor történetéből

Gondolkodó neve	Gyermekeképének fő jellegzetességei	Viszony a testi fenyítékhez	Viszony a lelki neveléshez
Augustinus	A gyermek „nem ártatlan”, bűnös hajlammal születik, de akarata gyenge, hogy a bűnt aktívan tegye.	Elveti a túlzott testi fenyítéket.	–
Luther	Eredeti bűn mint bizonyságtétel; a gyermek a hit mintaképe lehet.	A testi fenyíték mértékletes alkalmazása mellett a pozitív fegyelmezést ajánlja (jutalmak, dicséret, szeretet kimutatása).	A szülő dolga a lelki nevelés is, ez üdvösségkérdés. A szülői hatalom Istentől ered, a szülői tekintély nem kérdőjelezhető meg.
Kálvin	Csecsemők beavatást kaphatnak Isten szövetségébe, de „ifjúságtól fogva” megmutatkoznak az örökös bűn következményei.	A testi fenyíték elfogadható, az állam akár halálos büntetést is kiszabhat az engedetlen gyermekekre.	–
Francke	A gyermeket segíteni kell Istentől kapott természetes ajándékai kibontakoztatásában, ugyanakkor védeni a kísértéstől és megtérésre biztatni.	Elveti a szigorú testi fenyítéket.	Intézményesített, rendszerszerű lelki eszközök, totális lelkiismereti kontrollra törekvés.
Locke	A gyermek tabula rasa, a nevelés teszi azzá, akivé csak a nevelő akarja.	Ambivalens: hol elveti, hol megtűri, hol kifejezetten ajánlja nevelési helyzetekben.	Ezzel kell leginkább hatni a gyermekekre.
Rousseau	Nincs eredendő bűn, a gyermek természeténél fogva jó, a nevelésnek ezt a jó természetet kell támogatnia, távol az emberi társadalom romboló hatásaitól.	Testi fenyíték helyett a „természetes büntetésre” kell törekedni.	A gyermek tapasztalata a nevelő korlátlan kontrollja alatt áll.
Schleiermacher	A gyermek veleszületett vallási érzékkel rendelkezik, ezt kell a nevelőknek fejleszteniük. A gyermeknek nem kell felnőtt értelemben megtérnie.	–	A szülők, a család a gyermek legfőbb vallási közege, a gyülekezeti nevelés erre épül rá.

Egy adekvát mai gyermekkép felé³¹ – különös tekintettel a valláspedagógiai gyermekképre

A tanulmány készítésével szinte egy időben jelent meg a *Lelkipásztor* folyóiratban egy körkép, amely a mai katolikus, református és evangélikus gyermekképbe enged betekintést, különös tekintettel a gyermekvédelemre.³² Szőke-Milinte Enikő e mostani tanulmányom számos gondolatával összhangban, de sajátos katolikus hangsúlyokkal teszi megállapításait. A gyermeki méltóságot és jogokat a gyermek istenképiségéből (*sic!*) vezeti le, s négy bibliai kulcsfogalom, az örökség, az ajándék, a jutalom és a gyümölcs segítségével járja körül a katolikus gyermekkép mai jellegzetességeit. Thoma László néhány református gondolkodó gyermekképére és a református nevelés-oktatás kerettanterveire kitekintve megkísérli narratív keretek között értelmezni a gyermek teológiai helyét, önmeghatározását. Szerinte a református megközelítés nagy lehetősége, hogy a bibliai narratívával olyan komplex történetfolyammal kínálja meg a formálódó identitású gyermekeket és fiatalokat, amelyek segítenek önmagukat mint Istennel megromlott, de helyreállt kapcsolatú embereket látni. Kodácsy-Simon Eszter pedig a lutheri és bibliai gyermekképek galériáján túl egy ritkán tárgyalt kérdést vesz górcső alá: hogyan tekintünk Jézus gyermekségére, aki gyermekké lett, mielőtt felnőtt volna, és végigélte az emberi fejlődés és növekedés útját? Véleménye szerint a gyermekvédelem hiteles alapja csakis az lehet, ha a gyermeki spiritualitás sajátos értékeire figyelemmel vagyunk, s nemcsak a fizikai, de a lelki sérüléseket, megszegyenítést, kinevetést is kerüljük.

Hogyan tekinthetünk 21. századi hitoktatókként a gyermekekre? Úgy tűnik a keresztény nevelés történetéből, hogy sem a fekete, sem a rózsaszín szemüveg nem segíti a gyermekeket hivatásszerűen nevelőket abban, hogy a gyermekeket olyannak lássák, amilyenek. Sem az ártatlan, hovatovább megváltó gyermek eszménye, sem a kényeztetett fogyasztó, sem pedig az ördögfióka képe nem adekvát. Az alábbiakban megfontolásra kínálok néhány következtetést, amely a történeti körkép alapján számomra segíti az eligazodást a kérdésben.

1. Elsősorban azt szeretném megállapítani, hogy a gyermek Isten képmása. Ha az 1Móz 5-ben olvasható nemzetségtáblázatra és Irenaeus megkülönböztetésére

³¹ Ebben a tanulmányban terjedelmi okokból nem fejtem ki részletesen a 20. századi fejleményeket, sem pedagógiai oldalról (reformpedagógiák, gyermektanulmányi mozgalom), sem teológiatörténeti oldalról. Összefoglalásként elmondható, hogy az eredendő bűn tanítását számos kritika éri ma is, a világi pedagógia pedig mind ettől a – szerintük negatív – gyermekképtől, mind a testi fenyték elfogadható voltától elfordult.

³² Lásd SZŐKE-MILINTE 2025; THOMA 2025; KODÁCSY-SIMON 2025. Ebben az összefoglaló fejezetben részben az ő gondolataikat is érintem.

gondolunk, akkor azt kell mondanunk, hogy a bűneset után is megmaradt az ember Isten képmásának, és ezt a képmásjellegét a gyermekek is öröklik. Ebből vezethető le a gyermek emberi méltósága és jogai. Ami elveszett, az az Istennel való kapcsolat, a Szentlélek általi örök élet és az Istennel való kapcsolatban történő dinamikus formálódás, tökéletesedés lehetősége. Erre a kapcsolatiságra a gyermek továbbra is nyitott mind horizontálisan (embertársak), mind pedig vertikálisan (transzcendens, Isten) felé.

2. A gyermeknek van veleszületett spiritualitása.³³ A képmásjellegből következik az is, hogy a gyermek kapcsolatra való nyitottságban él. Elpusztulna szülei gondoskodása nélkül, de a kötődésre való szükséglet az alapvető szükségletektől független, meghatározó hajtóerő. A spiritualitás egyetemes jelenlétéből arra következtethetünk, hogy a gyermekek mindenütt a világon nyitottak az embernél nagyobbra. Ez a spiritualításra való készség azonban még nem jelent keresztény értelemben vett hitet.
3. A gyermeket csak a Szentlélek juttathatja el az Istenben nyugvó hitre. A hitoktatás során gyakran megfogalmazzuk, hogy a tantárgy neve mennyire oximoron jellegű: a hitet nem lehet tanítani, oktatni, nem lehet számonkérni vagy emberi eszközökkel mérni sem. A protestáns hitvallásokban óriási szerep jut annak a mozzanatnak, hogy a hit Isten ajándéka, nem az ember erőlködése nyomán jutunk el a hitre. Ezért fontos, hogy a hitoktató imádságban hordozza tanítványait mind az órai kereteken belül, mind pedig azon kívül, tanulja meg Isten kezébe helyezni őket.
4. A hitoktatás és hitre nevelés mindazonáltal medret készíthet ennek a munkának. A Szentlélek – mivel maga is kapcsolat – emberi kapcsolatokon keresztül működik. A keresztény hit emberről emberre terjed, az evangélium hirdetése által. Ez az evangéliumhirdetés több rétegben történik. Isten ígéje nemcsak szófüzér, még csak nem is a Biblia leírt szavaival azonos, hanem élő és ható, teremtető valóság. Istennek ez az Ígéje nemcsak kétezer évvel ezelőtt öltött testet a betlehemi istállóban, hanem testet ölt az egyházban, a keresztény közösségekben is. A szülők és a nevelők részt vesznek ebben a munkában.
5. A szülők és a nevelők tanúk és tanítók. Maguk is példát adnak életükkel, döntéshozásukkal, vallási rítusokba történő beavatással, bűnbánatukkal. A „magam is példásan élek” fogadalomtétel szófordulata nem arra vonatkozik, hogy képmutató módon a tökéletesség látszatát igyekszünk fenntartani magunkról, hanem éppen azt, hogy életünk bukásaiban, kudarcaiban és a ránk nehezedő

³³ Az emberi és ezen belül a gyermeki spiritualitásról, ennek vallásosságához való viszonyáról olvashatunk SIMON–VARGA 2025 tanulmányában.

terhek közepette is Istenben bízunk, őrá tekintünk. A szülők és nevelők persze tanítók is a szó didaktikai értelmében, fontos, hogy a gyerekek valós kérdéseire a tőlük telhető legpontosabb, tiszta válaszokkal szolgáljanak, mindazonáltal tanulják meg elfogadni és megfogalmazni a kétségeket, a bizonytalanságokat, és boruljanak le a misztérium előtt.

6. Gyermeki megtérés létezik,³⁴ de nem provokálható emberi eszközökkel. Vannak lelkiességi és kegyességi irányzatok, amelyek túlságosan nagy jelentőséget tulajdonítanak a hitre jutás radikális, élményszerűen megélt jelenségének, amelyet megtérés vagy újjászületés szóval illethetünk. Valláspszichológiai kutatások azonban rámutattak, hogy a kép rendkívül összetett: a személyes hitre jutásnak a hirtelen megtérés mellett van egy lassabban kibontakozó útja is. A hitre nevelés és a hitoktatás során természetesen vannak élményszerű, pillanatképpen rögzíthető események. Léteznek aha-élmények, amelynek során az információk mozaikdarabkái hirtelen kiadnak egy teljes képet, s az ember megért valamit Istenből. Léteznek érzelmileg a személyiségünk mélyrétegeit megmozdító események. Léteznek tudatos, akarati döntések, amelyek az ember, akár a gyermek vagy ifjú életét is új irányba állítják. S még az is megtörténhet, hogy ezek gyors egymásutánban, egymást támogatva történnek. Mivel a megtérés a Szentlélek munkája, s ebben a munkában a folyamatjelleg legalább olyan fontos, mint a pontszerűen kiemelkedő események, ezért ezt befolyásolni, különösen kiváltani emberi eszközökkel nem tudjuk, s a lelkiismereti szabadság védelmében jobb, ha nem is akarjuk. A gyermekek lelkiismeretét megterhelheti, ha az ő személyes tempójuktól, életútjuktól elszakadva, valamiféle külső elvárásként erőltetjük rájuk a megtérésről alkotott saját elképzeléseinket.

Az ember „ad te”, Istenre teremtvé

Heidl György izgalmas tanulmányában amellet érvel, hogy a *Vallomások* bevezetőjében elhíresült, szállóigévé vált ágostoni mondat – „Magadnak teremtettél minket, és nyugtalan a mi szívünk, amíg meg nem nyugszik benned” – nem adja vissza az eredeti latin mondat értelmét. Heidl szerint az *ad te* kifejezés a bibliai teremtéstörténetre utal, amely szerint Isten az embert saját képmására *ad imaginem* teremtette. Az isteni képmás az, ami az emberben a teremtmények között egyedi, s ami miatt csak Istenben, a képmás eredetijében nyugodhat meg a szív.³⁵

³⁴ A gyermekkori spiritualitásról, spirituális élményekről, köztük a megtérésről: BUCHER 2018, 91–98. o.

³⁵ HEIDL 2012.

Az ember, így az embergyermek is Isten képmása, s így is kell tekintenünk rá. Ezzel az alapvetéssel nem tekintünk el a bűn romboló hatalmától, de mindenkor Isten teremő és újjáteremő szeretetének megvilágításába helyezzük azt.

Bibliográfia

Rövidítések

- KK 2 = *Ágostai hitvallás*. 2. átdolg., jav. kiad. Ford. Bódis Emese – Reuss András. Szerk. Reuss András. Luther Kiadó, Budapest. (Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 2.)
- KK 5 = *Schmalkaldeni cikkek / Értekezés a pápa hatalmáról és elsőbbségéről / Kis káté / Nagy káté*. Ford. Pálffy Miklós – Groó Gyula – Pröhle Károly. Szerk. Reuss András. Luther Kiadó, Budapest. (Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 4.)
- KK 5 = *Egyességi irat*. Ford. Bohus Imre. Szerk. Reuss András. Luther Kiadó, Budapest. (Konkordiakönyv. A Magyarországi Evangélikus Egyház hitvallási iratai 5.)
- VIRÁG = Virág Jenő: *Dr. Luther Márton önmagáról*. Országos Luther Szövetség, Budapest, 1937; 7. kiad.: Ordass Lajos Baráti Kör, Budapest, 2006.

Felhasznált irodalom

- BERKI Feriz (szerk.): *Az orthodox kereszténység*. Magyar Orthodox Adminisztrátúra, Budapest, 1975.
- BUCHER, Anton A.: *A spiritualitás pszichológiája*. Oriold és Társai, Budapest, 2018.
- BUNGE, Marcia J.: *The Child in Christian Thought*. W. B. Eerdmans, Grand Rapids, 2001a.
- BUNGE, Marcia J.: Education and the Child in Eighteenth-Century German Pietism. Perspectives from the Work of A. H. Francke. In: uő: *The Child in Christian Thought*. W. B. Eerdmans, Grand Rapids, 2001b. 247–278. o.
- DEVRIES, Dawn: „Be Converted and Become as Little Children”. Friedrich Schleiermacher on the Religious Significance of Childhood. In: BUNGE 2001a, 329–349. o.
- FOX, Matthew: *Original Blessing. A Primer in Creation Spirituality*. Bear & Company, Santa Fe, 1983.
- FRETHEIM, Terrence: „God was with the Boy” (Genesis 21:20). Children in the Book of Genesis. In: Michael J. Chan – Brant A. Strawn (szerk.): *What Kind of God? Collected Essays of Terrence E. Fretheim*. (Siphrut 14.) 206–224. o. <https://doi.org/10.5325/j.ctv1bxgztr.22>
- HEIDL György: „Magadnak teremtetél” – egy közhely színeváltozása. II. rész. *Heidl György blogja*, 2012. november 8. <https://heidlgyorgy.com/2012/11/08/magadnak-teremtetel-egy-kozhely-szinevaltozasa-ii-resz/>. (Megtekintés: 2025. február 28.)
- HEIDL György: *Csont az én csontomból. A házasság misztériuma*. Kairosz Kiadó, Budapest, 2017.

- HORVÁTH Orsolya: Luther a filozófiáról és az egyetemi reform. In: Sárkány Péter – Schwendtner Tibor (szerk.): *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*. Líceum Kiadó, Eger, 2018. 11–21. o.
- KIRÁLY Levente Zoltán: Az eredendő bűn és a szabad akarat viszonya Irenaeusnál. In: Trajtler Dóra Ágnes (szerk.): *Tan és módszertan. Conferentia Rerum Divinarum 3*. Károli Gáspár Református Egyetem – L'Harmattan Kiadó, Budapest, 2012. (Károli Könyvek.) 57–66. o.
- KODÁCSY-SIMON Eszter: Milyeneké az Isten országa? A gyermekek teológiája Luthernél. In: Szabó Lajos (szerk.): *Teológia és reformáció*. Luther Kiadó, Budapest, 2017. 193–202. o.
- KODÁCSY-SIMON Eszter: „Egészen ember, egészen gyerek”. A gyerekkép mint a gyerekek védelmét meghatározó alap. *Lelkipásztor*, 100. évf. 2025/3. 145–154. o. <https://doi.org/10.61894/LP.2025.100.3.3>
- PITKIN, Barbara: „The Heritage of the Lord”. Children in the Theology of John Calvin. In: BUNGE 2001a, 160–193. o.
- PUKÁNSZKY Béla: *A gyermekkor története*. Műszaki Könyvkiadó, Budapest, 2001.
- PUKÁNSZKY Béla: Gyermekkép, romantika, „romantikus gyermekkép”. In: Sárkány Péter – Schwendtner Tibor (szerk.): *A filozófia lehetséges szerepei a neveléstudományban*. Líceum Kiadó, Eger, 2018. 37–50. o.
- PUKÁNSZKY Béla: Három paradigmatis „gyermekideológia” a nevelés esztörténetéből. In: Strédl Terézia – Nagy Melinda (szerk.): *Együtt melletted vagy együtt*. Selye János Egyetem, Révkomárom, 2011. 5–27. o. Web: [Pukánszky.hu](http://www.pukanszky.hu), <http://www.pukanszky.hu/Ideologia>. (Letöltés: 2025. február 28.)
- PUKÁNSZKY Béla – NÉMETH András: *Neveléstörténet*. Nemzeti Tankönyvkiadó, Budapest, 1997.
- SHAHAR, Shulamith: *Gyermekek a középkorban*. Ford. Pukánszky Katalin – Vajda Zsuzsanna. Osiris Kiadó, Budapest, 2000.
- SIMON Réka – VARGA Gyöngyi: A spiritualitás elméleti megközelítése és megvalósulásának lehetőségei a hittanórán. In: Kodácsy-Simon Eszter – Siba Balázs (szerk.): *Hitből jövő. Valláspedagógiai kézikönyv*. Kálvin Kiadó – Luther Kiadó, Budapest, 2025. 171–192. o.
- STORTZ, Martha Ellen: „Where or When was Your Servant Innocent?” Augustine on Childhood. In: BUNGE 2001a, 78–102. o.
- STROHL, Jane E.: The Child in Luther's Theology. „For what Purpose do we Older Folks Exist Other Than to Care for the Young?” In: BUNGE 2001a, 134–159. o.
- SZŐKE-MILINTE Enikő: „Íme, a gyermek örökség az Úrtól, a méh gyümölcse jutalom.” Katolikus gyermekkép. *Lelkipásztor*, 100. évf. 2025/3. 123–133. o. <https://doi.org/10.61894/LP.2025.100.3.1>
- THOMA László Róbert: Kaput nyitni Isten történetébe. Református gyermekkép, a gyermekkor szerepe a felnőtté válás folyamatában református teológiai megközelítésben. *Lelkipásztor*, 100. évf. 2025/3. 134–144. o. <https://doi.org/10.61894/LP.2025.100.3.2>
- TILLICH, Paul: *Rendszeres teológia*. Ford. Szabó István. Osiris, Budapest, 2002.